

Tanruların Seyahati

Tanruların Seyahati
Antik Akdeniz'de Tanrular ve Mitler

Corinne BONNET
Laurent BRICAULT
Nisan 2023
978-605-70963-9-5
Monografi® | 007
Akdeniz Kitaplığı | 002

ÖZGÜN İSMİ
*Quand les dieux voyagent, Cultes et mythes en mouvement dans
l'espace méditerranéen antique* ©Labor et Fides, 2016.

ÇEVİRİ
Fatma DANIŞMAZ TEKİN

EDİTÖR
Seda KUTSAL

SON OKUMA
Merve AKINCI ALMAZ

SAYFA TASARIMI
İlhan DÜZ

MATBAA

Melisa Matbaacılık Sertifika No: 45099
Maltepe Mah. Davutpaşa Çiftelavuzlar
Yolu Sok. Acar Sanayi Sitesi No: 16
Zeytinburnu 34010 İstanbul

Monografi Yayınları

Sertifika No: 43841
Aziz Mahmut Hüdai Mah.
Hakimiyeti Millîye Cad. No: 58/64
Üsküdar 34672 İstanbul
Tel: 0.216 334 52 55
bilgi@monografiyayinlari.com
www.monografiyayinlari.com
www.twitter.com/monografiyay
www.instagram.com/monografiyayinlari

Eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek
kaydıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin
alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz, dağıtılamaz.

Corinne BONNET
Laurent BRICAULT

Tanruların Seyahati

ANTİK AKDENİZ'DE
TANRILAR VE MİTLER

Çeviri: Fatma DANIŞMAZ TEKİN

MONOGRAFİ

CORINNE BONNET

1959, Liège, Toulouse Üniversitesi'nde Yunan tarihi profesörü. Antik Akdeniz tarihi ve dinleri üzerine çalışmalarıyla tanınır.

Lisansını 1981'te Liège Üniversitesi'nde eskiçağ tarihi üzerine yapan Bonnet, *Melkart, Akdeniz'deki Tyrli Herakles'in Kültleri ve Mitleri* isimli doktorasını tamamladı. Bonnet, 1981'den 1991'e kadar Namur Üniversitesi'nde (Notre-Dame de la Paix) ardından Tübingen Üniversitesi, Papalık İncil Enstitüsü, Calabria Üniversitesi ve Roma Tre Üniversitesi'nde dersler vermiştir. 2010 yılında Institut universitaire de France'a, 2011 yılında Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2016 yılında Académie de l'Europe üyeliğine seçilmiş ve aynı yıl Lozan Üniversitesi'nden fahri doktora unvanı almıştır. 2003'ten beri Toulouse Üniversitesi'nde Yunan tarihi üzerine dersler vermektedir.

E. Fagnan Semitik Çalışmalar Ödülü (1988), H. Pirenne Ödülü (1998), Cumont Ödülü (2014) ödülleri almıştır.

LAURENT BRICAULT

1963, Saint-Germain-en-Laye, Fransız Mısırbilimci, epigraist ve nümismat, Toulouse-Jean-Jaurès Üniversitesi'nde eskiçağ tarihi profesörü.

Lisansını 1986'da Poitiers Üniversitesi'nde, doktorasını 1994 yılında Sorbonne'da tamamlamıştır. 1987'den 2008'e kadar Poitiers Üniversitesi'nde dersler vermiştir. Çalışmalarına Toulouse Üniversitesi'nde devam etmektedir.

Özellikle İsiac költlerine, yani Greko-Romen dünyasına yayılan Mısır kökenli költlere (İsis, Sarapis, Harpocrates vb.) adanmış kırk kadar kitap ve yüz yirmiden fazla makale yayımlamıştır.

1999'dan beri İsiac çalışmaları üzerine uluslararası konferansların, organizasyonunu ve bilimsel yöneticiliğini yapmaktadır. Richard Veymiers ile birlikte 2008 yılında kurduğu Bibliotheca Isiaca bilimsel dizisinin yönetmenidir. 2015 yılında Institut universitaire de France üyesi, ertesi yıl Los Angeles Getty Araştırma Enstitüsü'nde misafir öğretim üyesi olmuştur.

Roma İmparatorluğu'nun eyaletlerinde basılan madeni para kataloğu olan uluslararası Roman Provincial Coinage (RPC) projesinin yazarlarından biridir.

FATMA DANIŞMAZ

1993 yılında İstanbul'da doğdu. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ve Sorbonne'da ön lisans ve lisans düzeylerinde İlahiyat, Medya İletişim ve Karşılaştırmalı Edebiyat öğrenimi gördü. İstanbul Üniversitesi'nde Çeviribilim yüksek lisansına devam etmektedir. *Tanrıların Seyahati* ilk profesyonel çevirisidir.

İÇİNDEKİLER

Giriş.....	1
1. Melkart'ın Yolculukları.....	13
Sur'un Ortaya Çıkışı ve Kurucu Tanrısı	16
Melkart'ın Denizlerdeki Gücü: Kayadan Kayaya.....	23
Melkart Herakles'le Karşılaştığında: Koloniler ve Sütunlar	31
2. Elagabal	35
Emesa-Roma Arası Gidiş Geliş Bedeli.....	35
Elagabal, Elagabalus, Heliogabalus ve Antoninus.....	37
Çoktan Seçmeli Yolculuk.....	40
Roma'ya Varış.....	52
3. Marsilya'nın Kökenlerinde Artemis'in “Kutsal Hatıra”Sı.....	57
Pagan Kalıntıları	57
Marsilya'nın Kurucuları Phokaia'lılar.....	60
Artemis'in Yayılışı.....	63
Marsilyadan Aventine'ye	68
Tanrısal Kopyalamanın Tehlikeleri.....	73
4. Karaya Çıkma Günü: Roma'daki Kibele	77
Roma Siyasetinin Sınanması	82
Beklenmedik Bir Seçimin Temel Nedenleri.....	85
Tanrıçayı Karşıllayanlar Gerçekten Günahsız mıydı?	87
5. Kendine Ev Arayan Bir Tanrı	96
Sarapis Delos'a Yerleşirken.....	96

Fransız Kazıları ve Delos Rönesansı	98
Melez Tanrı Serapis	102
Uzun ve Endişeli Bir Bekleyiş	107
Gösterişsiz ve Çekici Bir Tapınak	111
6. “Bir Gün İştar, Gökyüzünden Ayrılıp Yeraltına İnme İstedi”	113
İlahi İşbölümü	113
İnanna-İştar: Hayat Dolu Bir Tanrıça	118
Ölümler İçin Matem: Gelenekler ve Sınırı Ařma	123
Yaşamdan Ölüme ve Ölümden Yaşama: İnanna'nın Yeryüzüne Dönüşü	128
Kıssadan Hisseler: Görev Alanları, Gelenekler, Hiyerarşı	130
7. Denizlerdeki Mısırlı Tanrıça	135
İsis'in Deniz Yolculuęu	135
Osiris Söylencesi: Boşluklu Bir Yapboz	137
İsis ve Demeter	144
II. Arsinoe Filedefos, Afrodit, İsis ve Deniz	145
Yelken Açan İsis	150
8. Mezopotamya'da Tanrı Kaçırılmak!	154
Tanrıları Yolculuğa Zorlayan İnsanlar	154
Hammurabi Kanunları Bulundu ve Çalındı!	155
Asur Taklitçileri: El Konulan Tanrılar İçin Ağıtlar	164
Marduk'un İzinde Babil'e Dönüş	170
9. Sicilya'dan Fenike'ye, Zincire Vurulmuş ve Hür Apollon'un Talihsizlikleri	175
Apollon'un Sur'daki Kurtarıcısı İskender	175
Apollon ve Gela'nın Kuruluşu	177
Savaş Ganimeti Olan Bir Tanrı: Kartacalıların Kutsala Saygısızlığı	180
Kartacalıların Sur Ana Şehrine Bağlılığı	186
İskender'in Ani Geliş ve Apollon'un Seçimi	190
10. Tanrısal “Epidemi”	197
Eryks Dağı'nda Çokkültürlü Kesişimler	197
Sicilyalı Tanrıçanın Roma'ya Yerleşmesi	199
Tuhaf Bir Gidiş Geliş	201
Yunanistan'ı Canlandıran Dionysos	207
Euripides'in <i>Bakkhalar</i> 'ı ya da “Her Yerde Var Olan Tanrı”	212

11. Hezekiel Tevrat'ı Neden Yedi?	217
İlahi Temsilin Yöntemleri.....	217
Sürgün ve Diaspora: Adım Adım İnceleme	222
Yehova'yla Yeniden Bağ Kuracak Bir Peygamber.....	223
Kitaba Tapmak.....	229
Çeviri Mucizesi.....	233
12. Pavlus Atina'da	239
Dünyanın Merkezi Atina	239
Atina'da Yeni Bir Tanrı mı?	246
Hıristiyanlığın Öncüsü Olan Bilinmeyen Tanrı.....	251
Kaynakça.....	261
Dizin.....	266

GÖRSEL LİSTESİ

G.1. Melkart'ın büstüyle Azemilkos adına basılan Sur didrahmisi	22
G.2. Salonina adına basılmış Sur bronz sikkesi üzerinde kurban sunan Dido	25
G.3. Sur bronz sikkesi üzerinde Herakles-Melkart büstü	32
G.4. Cádiz Bronz sikkesi üzerinde Herakles-Melkart tasviri	33
G.5. Augusta Vindelicorum sunağı	38
G.6. Caracalla adına basılmış, Elagabal'ı tasvir eden Emesa sikkeleri	39
G.7. Üzerinde Elagabalus'un dört atlı arabasıyla Antakya'da basılan Antik Roma altın sikkesi	42
G.8. Antoninus adına basılan Hierapolis-Kastabala ve Anavarza bronz sikkeleri	47
G.9. Eauze Arkeoloji Müzesi hazinesinden bir Antoninianus	55
G.10. Efesli Artemis'in mermer heykeli	64
G.11. L. Hostilius Saserna'nın Artemis tasvirli gümüş sikkesi	68
G.12. P. Accoleius Lariscolus tarafından basılan, Diana Nemorensis'in üç temsilini gösteren gümüş sikke	71
G.13. Pişmiş topraktan, tahtta oturan Kibele heykelciği	80
G.14. Trakya'da Anchialos bronz sikkesi	81
G.15. Ön yüzünde miğferli Attis, arka yüzünde ise aslanların çektiği bir arabadaki Kibele'nin yer alan M. Volteius gümüş sikkesi	85
G.16. Roma'daki Navisalvia sunağı	91
G.17. Musei Capitolini, Roma	91
G.18. Ostia'daki Magna Mater Tapınağı'ndan Magna Mater'in tasvir edildiği pişmiş toprak antefiks	93
G.19. Sarapieion A Kroniği	99
G.20. Üzerinde Serapis ve Osiris-Apis'in yer aldığı mücevher	107
G.21. Tahtta oturan Serapis heykeli Delos	109

G.22. 1912'de Sarapieion A	112
G.23. Pompeii'deki İsis Tapınağı'nın meclis binasından bir fresk: İsis ve Osiris.....	139
G.24. Yehawmilk yazıtı	141
G.25. IV. Antiokhos ve Diadumenianus adına basılan Biblos bronz sikkeleri	151
G.26. Paris arması.....	152
G.27. "Hammurabi Kanunları" olarak bilinen stel	157
G.28. Apollon büstüyle V. Antiokhos adına basılan Sur tetradrahmisi.....	187
G.29. Gallienus adına basılan, üzerinde Herakles ve Apollon büstüyle Sur bronz sikkesi.....	195
G.30. Güvercin tutan Afrodit tasviriyle Eryks tetradrahmisi	199
G.31. Eryksli Venüs Tapınağı'nın resmiyle Considius Nonianus adına basılan gümüş sikke.....	201
G.32. Exekias'a ait, gemi üzerinde Dionysos'un yer aldığı bir çanak.....	215
G.33. Gümüş kılıf içinde parşömende minyatür Tevrat	230
G.34. Marc Chagall'a ait taş baskı, İncil II "Hezekiel'in Görevi"	231
G.35. <i>San Paolo predica ad Atene</i> , Rafael'in resim taslağı üzerine Marcantonio Raimondi'nin gravürü.....	246

Dostlarımız Michel Malaise ve
Pierre Sineux'nün anısına...

GİRİŞ¹

Platon, *Yasalar* kitabında, yıldızların hareketlerinin kökeni ve inançsızların bu meselelerdeki konumu hakkındaki bir tartışmanın sonunda, “Her şey tanrılarla doludur,” (10. kitap, 899b) der. Öyleyse evrenin geleceğine, insanların kaderine hükmeden tanrılar her yerde; Mezopotamya sınırlarından Herkül Sütunları'nın yükseldiği Cebelitarık Boğazı'na, varlıklarının delili olarak Güneş'in kapılarına kadar, antikçağda yaygın olarak paylaşılan bir dünya görüşüdür bu. Nil kıyılarından Tiber Nehri'nin aktığı güçlü *Urbs*'a,² Fenike limanlarından Kartaca'ya, Akdeniz'in tüm kıyılarında tanrılar vardır ve insanların kendilerine sunduğu yerleri doldururlar. Bireyler veya toplulukların bu tanrılardan medet umması ya da onları benimsemesi onların yetkilerine, erişilebilirliklerine, kendilerine atfedilen kudrete ve dünya üzerindeki tutumlarına göre olduğu kadar; inananların beklentilerine, ihtiyaçlarına ya da arzularına ve iletişim biçimlerine göre de şekillenir. Onların insanlar arasındaki varlıklarını açıklamak, kalıcı hale getirmek ya da yüceltmek için yaratıcı ve bereketli ayinlerin yanı sıra çoğu zaman parça parça ve üstü kapalı olsa da söylevler, (bugün “mit” olarak adlandırdığımız) söylenceler ortaya çıkmıştır. Tanrıların hikâyeleriyle, onlara

---

1. Bizlere çok faydası olan değerli tavsiyeleri için bu diziden sorumlu Daniel Barbu, Philippe Borgeaud ve Nicolas Meylan'a ve 260. sayfadaki haritayı hazırlayan Fabrice Delrieux'ye en içten teşekkürlerimizi sunarız.

2. Lat. Etrafı çevrili yapı, şehir. Özellikle Roma için kullanılır. (ç.n.)

yakarmanın yollarıyla ve yardım etmelerini sağlayacak davranışlarla ilgili çok sayıda farklı anlatı, insanın tanrısal olanı düşünme biçimleri hakkında zengin bir eğitim ve muhteşem bir kültürel yaratıcılık ortaya koymaktadır. Bu alanda geleneklere dair çok önemli kayıtlar, yapılan ve söylenen şeylerin meşruiyetini her şeyden çok sağlar; din temel olarak geleneğin (daha doğrusu geleneklerin) ve hafızanın (hatıraların) yetki alanındadır; bu durum onu yeniliklere veya “başkalarının” tanrılarına karşı gönüllü bir ılımlılık göstermekten hiçbir şekilde alıkoymaz. İskenderiyeli Filon’dan sonra çoktanrılı olarak adlandırdığımız dinler duaların veya kurbanların sunulduğu, mabetlerde onurlandırılan, yemin ya da beddua etmek için seslenen çok sayıda tanrının varlığını kabul eder. Tektanrılı denilen dinlerde, tanrısal olanla ilişkiler tek ve eşi benzeri olmayan bir varlığa odaklanırken benzer gereksinimlerden –dikkatli ve etkileyici bir muhataba sahip olmak gibi– beslenir. En azından bu şekilde antikçağın uzun bir döneminde muhafaza edilen uygulama ve inanç çeşitliği yeniden elde edilebilir. Bilim dünyasının yüzyıllar boyunca kullandığı yol budur; tıpkı “gerçek din” (*vera religio*) olan Hıristiyanlık ile genelde “Helenizm” olarak adlandırılan sahte tanrılı Pagan dinleri gibi diğer dinler ya da “batıl inançlar” arasındaki karşıtlığı kuramlaştıran Kilise Babaları’nın yaptığı gibi... Fakat elbette tablo bundan daha karmaşıktır. Çünkü öncelikle, ilk Hıristiyanlık söylemlerinden itibaren dinî bir değişim döneminin risklerinin belirtildiği bir nirengi içindedir; Yahudilik aslında tektanrılı olmasına rağmen Eski Ahit’te okuduğumuz bazı temel kavramları Hıristiyanlıkla paylaştığı için hatalı görünmektedir. Ayrıca son dönemlerde yapılan birçok çalışmanın gösterdiğine göre, çoktanrılı dinler bazen Zeus Hipsistos (“çok yüce”) ya da İsis Myrionyme (“sonsuz ismi olan”) örneklerinde olduğu gibi, bir tanrının gücünün yüceltilmesi vb. olgulara yol açar; çeşitli güçleri bir araya getirerek bir tanrıyı diğerlerinin üzerine yerleştirir, hatta sonsuz kudret sahibi olarak görür. Buna karşılık tektanrılı dinlerde, sözde tek tanrıya eşlik eden veya onu kuşatan azizler, melekler, şeytanlar gibi önemli varlıklardan ne anlamak gerekir? Burada sözkonusu olan, Jean-Pierre Vernant’ın özellikle çoktanrıcılığı canlandıran

çoğulcu mantık hakkında ve insan toplumlarının siyasi deneyimlerle akışkan ve etkili bir şekilde eklemelenmesine müsaade eden bir esnekliğin yer aldığı tanrısal bir dünya inşa etme ve bunu dile getirme gücüne sahip çalışmalarının temel kazanımlarını çözmek değil. Hayır, burada sözkonusu olan daha çok, bu sınıflandırmaların deneyimsel ve analitik uygunlukları üzerine yol boyunca derinlemesine düşündürmektir. Tüm bunlar antikçağ dinleri hakkında konuşmak, onların mantığını kavramak için gerekli, yeterli ve üretken midir? Hıristiyan ilahiyatçılardan miras kalan bir ikilemde –paganizme karşı ilahi din– nihayetinde daha karmaşık ve bu yüzden de çözmesi daha heyecan verici bir tabloda sıkışıp kalma eğiliminde olmazlar mıydı? Akdeniz Bölgesi'nde yolculuk eden tanrılara odaklanarak bu genel düşünce alanına katkıda bulunmayı umuyoruz. İster tek ister çok sayıda olsun, tanrılar aslında hem var oldukları bölgelerde yerleşik, kendilerine ayınlar düzenleyip bunları sürdüren yerleşik topluluklarla güçlü bağlara sahip görülür; hem de devingen, gizli, aynı anda birçok yerde bulunan ve ele geçirilmesi zor varlıklar olarak algılanır. Onlara atfedilen bu devingenlik, içlerinde yaşayan ilahi gücün doğasında vardır. Başka bir deyişle, hareket halindeki bu tanrılardan bahseden anlatılar, çoktanrıcılığı olduğu kadar tektanrıcılığı da etkiler; ancak bu etki farklı biçimde gerçekleşir. Burada diğer konuların yanı sıra dolaylı bir şekilde karşılaştırmalı bir yaklaşım kullanarak, tanrıların izlediği güzergâhları birbirinden farklılaştıran şeyi anlamaya çalışacağız. Ancak münhasır din (tektanrıcılık) ve kapsayıcı din (çoktanrıcılık) arasında ayırım yapan sabit bir yaklaşım biçimi benimsemeye kalktığımızda ikisi arasındaki ayırım hızla belirsizleşir; bu nedenle bu kitapta tanrısal yolculuk anlatıları aracılığıyla çeşitli objektiflerden bakıyor ve çok sayıda karşılaştırmayı okurun ilgisine sunuyoruz. Yunanlar ve Fenikeliler ya da Mısırlılar ve Romalılar veya Mezopotamyalılar ve Kartacalılar, tanrıları aynı nedenler ve aynı niyetle mi yolculuğa sürükledi? Bu yolculuk hikâyeleri, tanrısal olanın inşası ve temsili bakımından insan yapımı eserlerin –heykeller, güçlü nesnelere, anıt izleri, kalıntılar vb.– yerleri hakkında bize ne öğretiyor? Siyasal iktidar, tanrıların ve dinlerin kullanılmasında

ve yayılmasında nasıl bir rol oynuyor? Yabancı topraklarda benim-senen tanrıların bu serüvenleri “biz” ve “ötekiler” arasındaki ilişkiye dair bize ne söylüyor? Tarihsel değişimlerin (savaşlar, göçler, ticaret) ötesinde, tanrıların ve korudukları toplulukların geleceğine dair ilahi bir bakışın biçimlendiğini görüyor muyuz? Bunlar, gezgin tanrıların hikâyeleriyle gündeme gelen tektanrıcılık/çok tanrıcılık karşıtlığının ötesindeki konulardan birkaçıdır. O zamandan beri hangi bakış açısıyla bakarsak bakalım, tanrılarla girdiğimiz ilişkiler bireysel ve toplumsal kimliklerin temel unsurunu oluşturur. Bu nedenle tanrıların ve dinlerin bir ya da birden çok bölgeyle bütünleşmesi aynı zamanda önemli, temel ve stratejik bir riski temsil eder. Atinalılara ismini veren tanrıça Athena Akropolünün ilgili kuruluş hikâyeleri herkesin aklındadır. Bu anlatılar, kendisine inananlara sunduğu zeytin ağacı gibi köklerini salan bir tanrıçadan bahseder; yerlilerin ayrıcalığını savunan, topraktan doğan yılan biçimli kraları anlatır; özetle bu hikâyeler, tanrıları ve insanları yeryüzünde, besleyici toprakta birleştiren yoğun bir ilişkinin hatırasını yaşatır.

Öte yandan Homeros’un da önceden bize söylediği gibi, tanrılar Olimpos’ta, insanları ve dünyada olup biten beyhude kargaşayı izledikleri kendilerine ait bu göksel mekânda yaşar. Mezopotamya’nın *Enuma Eliş* destanında ise, büyük tanrılar topluluğu Anunnakilerin de bir araya geldiği Mezopotamya tanrılarının kutsal mekânından bahsedilir. Öte yandan bu tanrıların Ur, Uruk, Nippur veya Eridu’daki saygın tapınaklarda da bulunmalarında hiçbir sakınca yoktur. Tanrısal olanın doğasında yer alan aynı anda her yerde bulunma istidadı, tanrıların aslında hem burada hem de başka yerlerde, hem gökte hem de yerde bulunmasına müsaade eder; bu kitap boyunca anlatılan, oldukça merak uyandıran ve büyüleyici devinimler, yer değişiklikleri ve mekânsal hareketler de buna dahildir.

Bu konuya geçmeden önce, çoktanrıcılığın nedeninin yalnızca tanrıların sayısı olmadığını hatırlatalım; bunun bir nedeni de her tanrının “epiklesis”³ denilen ve genellikle onun tapınılan yö-

3. Antik Yunanca terim epiklēs (ἐπίκλησις); kelimenin tam anlamıyla “çağırma”, “lakap”, “sıfat” olarak çevrilebilir. Dinî çağrılar sırasında bir tanrıyla ilişkilendirilen isim olarak kullanılmıştır. (ç.n.)

nünü belirten bir isimle, çok sayıda tezahür ve görünümle ortaya çıkmasıdır. Örneğin; Athena Parthenos (Bakire Athena), Afrodit Urania (Tanrısal Afrodit), Juno Regina (Kraliçe Juno), Zeus Horkios (Yeminlerin Koruyucusu), Astarte Paphos (Bafly Astarte), İsis *nbt pt* (Gök Tanrıçası) gibi insana benzer veya tasvirsiz şekillerde sayısız temsille somutlaştırılmıştır (ya da somutlaştırılmamıştır). Aristoteles'e atfedilen ve aslında en erken MÖ 1. yüzyıldan kalma bir eser olan *Peri Kosmou*'nun yazarına göre, "Eşi ve benzeri olmadığı halde Tanrı'nın sahip olduğu tüm isimler ona kendi yarattığı varlıklara göre verilmiştir." (*Evren Üzerine*, Pseudo-Aristoteles, 401a 12-14) Tektanrıcılık-çoktanrıcılık sınıflandırmasının antik düşünceyi açıklamakta güçlük çektiğinin en somut işareti olarak, bu ifade isimlendirmelerin çokluğunun ötesinde, tanrının (burada bahsedilen Zeus) benzersizliğinin vurgulanması ilgi çekicidir. Her halükârda tanrılar çokisimli (polyonime) ve genellikle çokbiçimlidir. Hatta bu kitapta birkaç kez ele alınacak olan büyük Mısır tanrıçası İsis, onun üstünlüğüne önem veren din adamları tarafından MS 1. yüzyılda "Myrionymos" (sayısız ismi olan) olarak nitelendirilmiştir. Tanrılarının bedensel değişkenliğine gelince; insanlar onlara çeşitli semboller –asalar, taçlar, ziynetler–, belirli tanrısal jestler –emzirme, meydan okuma, ihtişam–, bunun yanı sıra simgesel duruşlar ve ayırt edici özellikler –çıplaklık, gençlik, hatta Mısır'da olduğu gibi hayvanlara özgü nitelikler– vererek tanrıları görsel olarak yorumlamaya çalıştılar. Böylece her tanrı ihtiyaçlara, amaçlara, koşullara göre olduğu kadar; aileyle, bir meslek grubuyla, kentli ya da etnik toplulukla ilgili tercihlere ve kullanımlara göre de kart çektiğimiz bir iskambil destesi gibi yayılır; olasılıklar açısından zengindir ve koşullara göre az ya da çok kazandırır.

İster aynı ister farklı bir isimle, aynı tanrının çeşitli yerlerde benimsenmesi veya bazı koşullara ve olaylara göre yayılması nedeniyle bu yapı daha da karmaşıklaşır: İnanna/İştâr'ın Uruk'taki, Amon'un Teb'deki geniş mekânını tercih ettiği gibi, Athena Atina'daki, Afrodit de Baf'taki kutsal mekânını yeğlese bile bu tanrıların her birinin kentte ya da kırsalda, küçüklü büyüklü, bilinen veya unutulmuş birçok mabedi vardır. Tam da Platon'un söylediği gibi her

şehir, her köy “tanrılarla doludur” ve ayinler ise yakarışlar, ilahiler, güzel kokulu kurbanlarla çağrılan tanrının ona adanmışların arasında, tapınılan heykeli aracılığıyla kendini “sezdirmeye” davet edildiği zamana özgü yoğunluğun bir arada hissedildiği anlardır; böylece tanrı inananların isteklerini ışitir, takdir eder ve yerine getirir. İnsanlar dua eder, tanrılar ise icabet...

Böyle bir yapının son derece devingen olduğunu herkes görebilir. Her tanrının bir yörede yaşadığı, küçük bir sandığa ya da bir çekmeceye sığıdığı durağan bir durumdan uzaktayız. Çoktanrıcılık özenli bir şekilde nitelendirilmiş, benzersiz bir ayrıcalığa sahip tanrılar yığını değildir; tıpkı tektanrıcılığın da kendini kesin olarak dayatan tek ve müstesna bir seçenek olmayışı gibi... Tarih, daha anlaşılır olmak için özenle yontulmuş kavramlara ve sınıflandırmalara ihtiyaç duysa bile ikilemlerden, belirsizliklerden, istikrarsızlıktan, hareketli sınırlardan ve çerçevelerden oluşur; tarihçiler için çoğu zaman bu durum, sözde kesin ve düzenli bir olgudan daha ilginç ve açıklayıcıdır. Bir ortaokul ya da lise dersinde belli öğretici nedenlerle hâlâ Afrodit’in “aşk tanrıçası” veya Osiris’in “ölülerin tanrısı” olduğunu kabul etsek de, tanrısal dünyayı gerçekten kısırlaştıran bu ilk izlenimin bir an önce ötesine geçmeliyiz. Karmaşık yerçekimsel olguların şekillendirdiği bu bulutsuyu, ilişki ağı bakımından giderek daha doğru anlayacağız. Başka bir deyişle, tanrıların dünyasında akışlar ve girdaplar vardır; Amon, Marduk, Baal, Yehova veya Zeus gibi egemen tanrıların, hükümler altına almak için sürekli çabalamalarına rağmen bu dünya galeyanlarla, taşkınlarla doludur. Bahsettiğimiz devingenlik, insanlar ile tanrılar arasındaki eşitsizliğin neden olduğu istikrarsız ilişkilere özgüdür ve insanların davranışlarına da etki eder. İster ticaret, savaş, düşünce dünyası, ister sağlık ya da merak olsun, insanlar hareket eder, yer değiştirir, dolaşırlar; uçsuz bucaksız dünyayı keşfederler. Tarihin iniş çıkışlarına, imparatorlukların ve kişilerin alinyazılarına bağlı olarak tanrılar da Akdeniz’in bir kıyısından diğerine, ana şehirden onun kolonisine, köyden kente, göklerden öbür dünyaya yolculuğa sürüklenirler.

Devingenliğin pek çok biçimiyle çalkalanan dünyada, –Peregrine Horden ve Nicholas Purcell’in kitabı *The Corrupting Sea*’yi [Yozlaşma Denizi] anımsayacak olursak– ilişkilerin ve “yozlaşmalar”ın birleştiği geniş bir pota oluşturan büyük Akdeniz beşiğinin merkezinde, tanrılar genel bir devinimden ve bunun getirdiği dönüşümlerden kaçınmazlar. Bir yanda esir alınır, sürgün edilirler; diğer yanda tören alayıyla gezdirilir ya da bir yerleşim yerinin oluşmasına yardım etmek için çoğaltılırlar; başka bir yerde kendilerinden birini bulmak için dolanıp dururlar ya da onlara hizmet eden veya onları taşıyan insanların bavullarına yük olurlar. Kültler kendilerini göçmenler, sürgünler, firariler, falcılar, peygamberler aracılığıyla kabul ettirir. Bazen de tanrılara, deyim yerindeyse, “yaşamsal” sınırlarını genişletip yayılarak, fethedebilme güçlerini gösterme arzusu atfedilir. İnanna/İştar’ın öbür dünyada gönülsüz gerçekleştirdiği şaşırtıcı soyunma hadisesi, yarattığı cazibenin ötesinde, mekânlara ve topraklara duyulan saygının insanlar için olduğu gibi tanrılar için de hassas bir konu olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, tanrılar tanrı oldukları için yer değiştirir ve birden fazla mekânda bulunurlar, ancak bu çalışmayla bütün karmaşıklığını çözmeye katkıda bulunacağımız, tanrılara ilişkin dolaylı bir haritadan anlaşılacağı üzere onların da her şeye izni yoktur.

Tanrılar irksal, toplumsal veya belli bir kesimi ilgilendiren, kolektif ya da bireysel gerekçelerin yanı sıra siyasi stratejilerin de (ileride bahsedeceğimiz üç tanesini sayacak olursak Tyr [Sur], Ptolemaioslar ve Roma Senatosu yetkililerinin uygulamaları) önemli rol oynadığı süreçlere göre karşılaşır, buluşur, etkileşime girip konuşurlar. Dinî kimlikler değişken, esnek, çok yönlü ve yığılımlıdır; Atina’da, Sur’da, İskenderiyede veya Roma’da kültürlerin yabancı kökenli olması, mutlak bir göz ardı edilmeye ya da “tecrit”e neden olmaz; daha ziyade bu durum, işini iyi bilen yabancı din adamları aracılığıyla ve yenilikçi süslemelerle ayinler düzenleyerek, sahiplenilen “diğer” gelenek için birçok değer biçme ve bütünleşme sürecini beraberinde getirir. Çünkü diğer gelenek de bir gücü taşır, özel bir işlev barındırır; kabul etmeyi ve sonra da sürdürmeyi seçtiğimiz benzersiz bir ayrıcalığı yüceltir.

Göçler ve diğer yer değişiklikleri sonucunda tanrılar ve tanrıçalar görünüşlerini değiştirir; “başkalarının” tanrılarıyla karşılaşır ve yeni ortamlara uyum sağlarlar. Kendilerini yeniden yapılandırıp yeni biçimler, melez tasvirler ve yeni isimler benimserler. Yolculuklar insanı şekillendirir ancak tanrılarının biçimini bozar; daha doğrusu kısıtlamalar ve olanaklar, stratejiler ve usuller, yaratıcılık ve gelenek arasındaki ölçülü bir mücadeleyle onları biçimlendirir, düzeltir ve yeniden yapılandırır. “Farklılık”ta benzerliği, benzerlikte “farklılığı” görmek: Kaynaklarda anlatıldığı haliyle tanrılarının yolculukları, Philippe Descola’nın “gündelik hayatın eğlenceli öngörülemezliği ve yaratıcı gelişimi” dediği şeyi göstermektedir.

Eski uygarlıklar yüzyıllar boyunca mevcut çeşitli kültürler içinde seçime, önceliğe, tercih hakkına dayalı bir düşünceden yana olsalar da; *vera religio*’nun Hıristiyanlık örneğinin büyük olasılıkla 2. yüzyıl sonlarında ortaya çıkışıyla beraber pek çok birlikte yaşama biçimi, yerini yavaş yavaş çekişmelere, hatta dışlamalara bırakmıştır. Bu ortamda dinî söylem, Hıristiyanların *vera religio*’su ve –sonraları genel bir kavram olarak Helenizm denilen– paganizmin putlaştırma karmaşası arasında “propaganda”ya dönüşmüş; tartışmalı, apolojetik, kutuplaştırıcı bir konuma gelmiştir. Kimlikler katılaşmaya meyillidir ve beraberinde ayrıcalıklı olma, hatta baskı altına alma ya da aykırılık isteğini getirir. Teklik Çokluğun karşısında, Bir olan Çok karşısında galiptir: Bu karşılaştırma, iletişim ve uzlaşmadan çok bir farklılaşma aracı haline gelir. Böyle bir ortamda tanrılarının yolculukları akışını yitirir ve tıpkı Atina’da, İsa’nın dirilişine inanmaları için uğraş veren Pavlus örneğinde olduğu gibi mutlak bir reddedişle sonuçlanabilir.

Buraya kadar anlatılanlar, Akdeniz bölgesindeki tanrılarının gezintilerine adanan kitabımızın temel konularıdır. Okurlara sunduğumuz bu kitap Toulouse Le Mirail Üniversitesi’nde (artık Toulouse Jean Jaurès Üniversitesi) Eskiçağ Bilimleri yüksek lisans öğrencilerine üç yıldır verilen ortak bir dersin çıktısıdır. Her birimiz

4. P. Descola, *Par-delà nature et culture*, Paris 2005, s. 167 [Philippe Descola, *Doğa ve Kültürün Ötesinde*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013].

aşınası olduğumuz konuları yeni bir açıyla sorgulayarak ve henüz tamamlanmamış Akdeniz mozağine birkaç parça ekleyerek ele aldık. Hikâyeleri anlatırken dönemeçleri takip ederek ve beklenmedik sahneleri keşfe çıkararak tanrısal yolculukların ana hatlarına sadık kalmak, olay örgüsünü kurarken anlatı çizgisinin çeşitliliğini ve karmaşıklığını dikkate almak bilinçli olarak seçtiğimiz yaklaşımlardır. Daha önce bu şekilde ele alınmayan durumlar üzerine birçok farklı bakış açısı geliştirmek amacıyla çeşitli bağlamlar, sorular ve kaynaklar seçimlerimize yön vermiştir. Bahsettiğimiz konular çoğunlukla kültürel aktarımlar ya da *interpretatio* [yorum] açısından ele alınmıştır; diğer bir deyişle, kabul edilen ve dönüştürülen yabancı bir tanrı, yabancı bir ülkede, başka bir dilde, başka bir adlandırma sisteminde, başka görsel kodlara göre zorunlu olarak yorumlanmıştır; ancak bu zamana kadar yolculukların genç insanlara değil de tanrılara ne yaptığını gerçek anlamda hiç merak etmemiştik. Onların dünyada bulunma, insanlarla ilişki kurma, bir bölgeyi işgal etme ve etki alanlarını genişletme yolları üzerinde bu yolculukların nasıl bir etkisi vardır? Bununla birlikte göçlerin günümüz toplumları için büyük bir zorluk yarattığı bu zamanlarda, siyasi, ekonomik, toplumsal ve dinî görüşlerin karmaşıklığına ve değişkenliğine erişmenin anahtarı olarak yerelden küresele göç devinimlerini göz önünde bulundurmamak önemlidir. Yolculuk esnasında her şey tartışmaya açık değildir; bugün tüm hudutların ardına kadar açık olmadığını, tüm sınırların aşmadığını görüyoruz; öte yandan yolculuk kimlikler, uygulamalar, etkileşimler, hassasiyetler vb. açısından büyük sorunlar ortaya çıkarıyor. Yolculuk eden tanrılara dair çeşitli anlatıların birbiriyle uyumlu olması, –iddia ediyoruz ki– anlatıcının çoksesliliği aracılığıyla dinin antik topluluklardaki kullanımları ve onun siyasi, toplumsal, ekonomik katmanlarla arasındaki derin bağıntıları üzerine bir değerlendirme yapmayı sağlar. Gerçekten de tıpkı eski uygarlıkların, tanrılarını anlatılar (yalnızca “söylenceler” değil) ve uygulamalar yoluyla inşa etmeleri gibi biz de sonraki on iki bölümde bir anlatı “teolojisini”, “sözcükler ve eylemler” üzerinden tanrılar hakkında bir söylemi yeniden kurmayı ve böylece antikçağda, tanrısal olanın

inşa ve temsil yöntemlerine örtük bir karşılaştırma yoluyla içeriden ışık tutmayı umuyoruz. Bu nedenle MÖ binli yıllardan MS ilk yüzyıllara kadar Akdeniz'in bir ucundan diğerine, hatta ötesine, Cebelitarık Boğazı'ndan Fırat'a kadar çeşitli kaynaklardan alınan geniş bir olaylar dizisi seçtik. Seçtiğimiz konular için kitapta farklı bir düzenleme tercih edilebileceği gibi başka pek çok konu da burada yer alabilirdi. Bir yazarın "olayları" kaleme alması ile onların gerçekleştiği varsayılan bağlam arasındaki uyumsuzluk iyice dikkate alındığında, hatalı veya tartışmaya açık olabilecek kronolojik bir gidişat izleme seçeneğini en baştan göz ardı ettik. Genellikle bir olay ile diğeri arasında birkaç yüzyılın geçtiği bu anlatılar, bugünün ışığında anlamını kazanan bir geçmişin her defasında "yeniden kavranması"dır. Bu zamansallık karmaşasını dikkate alma isteğimiz, bizi doğrusal bir zaman çizgisi izlemekten alıkoydu. Böylece Hıristiyan tektanrıcılığını önceki inanışlardan arınma ya da bir akılcılaştırma sürecinin sonucu olarak görmek isteyen evrimci veya teleolojik bir okumadan da uzak duruyoruz. Tanrılar bu şenlikli karmaşayı düzenlemek için hiçbir "ilahi öngörü"ye gerek duymadan tüm kültürlerde ve tüm devirlerde gezinirler! Yolculukları Pavlus'un Areopagus'ta [Ares Tepesi Konseyi] İsa'nın niteliklerini pek de başarılı olmadan övmesiyle sona erse de bu bir sonucun değil, aksine konunun karmaşıklığının ve önceki bölümleri okumakta yarar olduğunun göstergesidir. Sonuç olarak bu kitaptaki on iki bölüm üzerinden, gerçek bir gezinti olmasa da yaklaşma açılarını değiştirerek düşünce dünyası adına yararlı bilgilerin peşinde dolanan bir keşif gezisi kurguladık: Tanrılar niçin yolculuk ediyor? Kim onları bu yolculuğa çıkarıyor? Hangi amaçlarla? Barış ya da savaş zamanlarında, sömürgeleştirmenin ya da bir sürgünün parçası olarak mı? Bireyler veya gruplar, kadınlar, erkekler, krallar ya da peygamberler eşliğinde mi? Dönüşü olmayan yolculuklar mı yoksa gidip geliniyor mu? Sonunda zafer mi var yoksa başarısızlık mı? Okurun bu kitap boyunca ona sunduğumuz yolculuklarda keşfedeceği sorulardan bazıları işte bunlardır. *La longue durée*⁵ [uzun

5. Braudel'in tarihyazım yaklaşımını ifade eden kavramlardan biridir. (ç.n.)

süreç] kavramı, tarihin dinleri nasıl ortaya çıkardığını, özellikle de iktidar ve ticaret usullerinin insanlar ve tanrılar arasındaki ilişkiyi nasıl şekillendirdiğini anlamamızı sağlar. Karşılaştırma aracı, kendi sorularının yanında kendi cevaplarını da getiren tarihinin, anlatının ne kadar ayrılmaz bir parçası olduğunu hatırlatır. Etkili bir meşrulaştırma gücüne ve aynı zamanda arabuluculuk yeteneğine sahip olan dinler, dikey anlamda güç hiyerarşisini gerekçelendirerek, yatay anlamda ise paylaşım ve sosyalleşme alanları sunarak toplumların yapılandırılmasına katkıda bulunmaktadır. Herodot'un 5. yüzyılda *Les Enquêtes* [Herodot Tarihi] kitabında öne sürdüğü yöntemeye göre, Akdeniz ufkunun genişliği doğal olarak birbirlerinin kavramlarını veya uygulamalarını karşılaştırmaya yol açmıştır. Başkalarının aynasında, her topluma özgü kültürel süreçlerin anlaşılabilirliği pekiştirilmiş ve yeni etki alanları açılmıştır. Böylece Yunanlar ve Fenikeliler MÖ ilk bin yıldan itibaren kaynak, toprak ve pazar arayışı içinde Akdeniz'de dolaşmış; hak iddialarına dayanak bulmak ve yerli halkla ilişki kurmak amacıyla, yer değiştiren tanrılara ilişkin ortak bir imgelemeden yararlanmışlardır. Ancak onların "bölge edinme" biçimleri tam olarak aynı değildir, tanrıların bir yere aidiyeti hem benzer hem de farklı terimlerle ifade edilir.

Kendine özgü ve öğretici olduğu kadar eğlenceli, sıradışı ve kimi zaman da büyüleyici olaylardan oluşan ve uzman olmayanlar⁶ için de anlaşılır hale getirilen konu-anlatılar aracılığıyla Mezopotamya, Mısır, Fenike, Yahudi, Yunan ve Roma dünyalarının tanrılarını bazen sırayla bazen de aynı anda ele alacağız. Bu söylenceleri bir masal gibi okuyup eğlenebilir, onlarla hoş vakit geçirebilirsiniz ama aynı zamanda –umuyoruz ki– anlatım örgüsü sayesinde eski uygulamaların, tanrıların nasıl tasavvur ettiğini ve ilahi temsillerini nasıl inşa ettiğini öğrenip anlayabilirsiniz. Yolculuklar yapan tanrılara dair bu anlatılar esnasında zamanla, antik dinlerin kavranışına özgü temel meseleler doğal olarak ortaya çıkacaktır: Tanrıların

6. Okumayı zorlaştırmamak adına, dipnotları bilerek metni anlamaya yardımcı olacak birkaç gerekli ifadeyle sınırlarken işlenen konunun tamamını veya bir kısmını derinleştirecek bazı okuma tavsiyelerini her bölümün sonunda verdik. Kaynaklara yapılan atıflar ise metin dahilinde parantez içinde verilmiştir.

isimleri, tasvirleri, temsilleri ya da temsil edilebilirlikleri, dinî tören biçimleri, metinlerin işlevi, kadınların ya da yabancıların yeri, imgesel tasavvurlar, ölüme karşı yaklaşım, iktidarla ilişki, yolculuğun ve ötekilikle yüzleşmenin tehlikeleri... Okurlar her bölümün merkezinde, serbest ya da zorunlu yer değişikliklerinin yöntemleri ve etkilerini, azınlıkların ve yerleşimlerin sonuçlarını, “yayıma”nın ya da birlikte yaşamının biçimleri ve tehlikelerini, kültürel olarak yetkin ve becerikli birinin donanımındaki binbir türlü araç gereci ve Bruno Latour’un gayet uygun biçimde “çoğulevren” [pluriverse] olarak adlandırdığı birleşik bir evrende küreselleşme süreçlerinin bugün hâlâ gündeme getirdiği çok sayıda soruyu keşfedecek. “Menü”müz işte böyle; çok erken kaybettiğimiz, her zaman ışık saçan hatıralarını, minnet ve özlemle yeşerteceğimiz iki sevgili dostumuzun anısına ithaf ettiğimiz bu kitabın kapsamı bu şekildedir.